
УДК 811.161.2: 81'374

Зінаїда Козирєва

Інститут української мови НАН України, м. Київ

УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕКСИКОН КІНЦЯ XVIII — ПОЧАТКУ XXI ст. — СЛОВНИК НОВОГО ТИПУ

У статті представлено Словник-індекс як багатоджерельну та багатофункціональну інтегральну систему. Окреслено особливості формування словникової статті, порядок подання омонімів та їх тлумачення, розглянуто питання подання варіантів у межах однієї чи окремих словникових статей. Зазначено, що Словник-індекс як нормативно-довідкове джерело зорієнтований на правила сучасного українського правопису, хоча й відображає лексику української мови протягом великого проміжку часу, в тому числі суттєву кількість української лексики, що не входить до складу сучасної української літературної мови. Показано основні параметри системних відношень слів та їхніх значень. Наголошено, що Словник-індекс як відкрита лексикографічна система є потужною базою для розвитку сучасної інтегральної лексикографії.

Ключові слова: словник-індекс, словникова стаття, реєстрова одиниця, омонімія, лінгвістична варіативність.

У розпорядженні сучасних лексикологів є чимало словників, проте відсутність зведеного довідника, який вказує на фіксацію того чи того слова в наявних лексикографічних джерелах, утруднює роботу над об'єктом дослідження — словом. Звідси необхідною і своєчасною є поява «Українського лексикону кінця XVIII — поч. XXI ст.: словник-індекс» як своєрідного путівника по словниках. Адже попри велику кількість сучасних словників, які відображають українську мову в різних її обсягах і аспектах, жодний з них, навіть найбільший за кількістю поданих у ньому слів, не відбиває сповна сучасну українську лексику і фразеологію. Створений у відділі лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови

© З.Г. КОЗИРЄВА, 2018

НАН України Словник-індекс заповнює цю прогалину і засвідчує шляхи формування українського національного лексикону від часів І. Котляревського до наших днів. Нормативно-довідковий Словник-індекс хронологічно охоплює лексико-фразеологічний склад української мови за матеріалами основних лексикографічних джерел (філологічних і деяких енциклопедичних) двох останніх століть, подає ґрунтовний виклад розвитку лексики й лексикографічної думки і є вагомим джерелом вивчення історії мови та культури українського народу. За повномасштабністю й різноаспектністю лексикографованого матеріалу, зібраного й упорядкованого в академічному Словнику-індексі, це джерело не має аналогів. Тут кожний рядок — детальна історія лексикографічного опрацювання слів визначеними вітчизняними й зарубіжними словникарями.

Це новий в українській лексикографії тип словника-путівника, в якому об'єднано реєстри 18 різних за типами та часом створення лексикографічних праць вітчизняних і зарубіжних лексикографів. До цієї своєрідної скарбниці загальнонаціонального надбання входить близько 300 тисяч слів, кожне з яких засвідчує історію становлення національної мови та української лексикографічної системи.

Найважливішим при створенні такого довідника є **джерельна база**. Словник-індекс — це перелік слів, зафіксованих у найбільш авторитетних і використовуваних словниках, кожний з яких позначений скорочено.

Основу Словника-індексу становить реєстр тлумачного «Словника української мови» в 11 т. (1970 — 1980). На нормативному аспекті лексичних одиниць зацентровано увагу в орфографічних словниках української мови — Орф-75, Орф-94, Орф-9. Лексика іншомовного походження представлена «Словником іншомовних слів» за редакцією О.С. Мельничука (1986) і «Сучасним словником іншомовних слів» (2006), укладеним О.І. Скопненком і Т.В. Цимбалюк. Назви багатьох націй і народів, а також актуальна термінологічна лексика не входять до сучасних тлумачних словників, тому в роботі використано енциклопедію (УРЕ) й енциклопедичний словник (УРЕС). До реєстру Словника-індексу залучено також лексику словника «Нові слова і значення» (2008), укладеного Л.В. Туровською і Л.М. Васильковою, який поповнює його новою загальноживаною лексикою і нормативною загальнонауковою термінологією.

Першим повним словником в історії української лексикографії і хронологічно першим історичним лексикографічним джерелом Словника-індексу є «Словарь малороссийскаго, или юго-восточнорусскаго языка», укладений Павлом Білецьким-Носенком. Він збережений до сьогодні у рукописному варіанті й опублікований 1966 р. в серії «Пам'ятки української мови» як «Словник української мови». Джерелами «Словаря», який містить понад 20 тис. словникових статей, були як літературна, так і усна народна мова.

Двомовний «Малоруско-німецкий словарь» Є. Желехівського і С. Недільського перевершує попередні словники не тільки за кількістю реєстрових українських слів (понад 64 тис.), а й за джерельною базою, що

охоплює лексику з творів письменників як Західної, так і Східної України, збірки народної творчості, науково-популярну літературу, а також лексикографічні матеріали.

Джерелами для «Словаря української мови» в 4 томах за редакцією Б. Грінченка були передусім народні етнографічні (фольклорні) матеріали, друковані твори, написані українською мовою, а також обережно і критично опрацьовані попередні словники української мови. У великому за обсягом Словнику (68 тис. реєстрових слів з перекладом або тлумаченням російською мовою) подано лексику літературної мови, фольклору, більшості українських діалектів. Тут широко представлено також українську фразеологію, велику кількість прислів'їв і приказок.

Перший том (літери А — К) «Словника української мови» Д. Яворницького, що так і не був надрукований у повному обсязі, налічує близько 5 тис. слів. Задуманий як додаток до «Словаря української мови» Б. Грінченка, Словник Д. Яворницького подає тільки ті слова, яких не було в ньому або які мають інше значення. Реєстр його сформований переважно зі слів, узятих із живої народної української мови, а також із творів української літератури кінця ХІХ — поч. ХХ ст.

Перший український орфографічний словник — «Український правописний словничок з короткими правилами правопису» Г. Голоскевича, що послугував одним із джерел Словника-індексу, нараховує 40 тис. слів на основі норм «Українського правопису», затвердженого 1928 р.

Реєстр спільної праці етнографа, мовознавця і публіциста З. Кузеля та літературознавця, мовознавця і фольклориста Я. Рудницького — «Українсько-німецький словник» утворили слова української літературної мови і розмовного мовлення, подані на основі правил «Українського правопису» 1928 р.

«Українсько-англійський словник» К. Андрусішина загальним обсягом 95 тис. слів і 35 тис. виразів, що вийшов друком 1955 р. в Канаді й там само перевидавався ще в 1981, 1985 і 1990 рр., ґрунтувався одночасно, як зазначено в передмові, на «Українському правописі» 1928 і 1946 р. За наявності двох варіантів основи слова цей словник подає обидва варіанти.

Отже, Словник-індекс охоплює лексику найбільш значущих для свого часу різножанрових лексикографічних праць. Це дає змогу через порівняння їхніх реєстрів простежити динаміку лексичного складу мови кінця ХVІІІ — поч. ХХІ ст., з'ясувати шляхи формування спільного лексичного фонду, окреслити групи актуалізованої та пасивізованої лексики, дослідити варіативну різнотипність, проаналізувати особливості лексикографічного оформлення полісемії та омонімії. Така інтеграція вокабулярів давніх і сучасних словників різних типів забезпечує лексикографам можливість для відтворення динаміки лексичної системи: збереження споконвічних лексичних надбань мови і фіксації неологізмів.

Стабільну частину українського лексикону, його нормативну основу — базу для українського правопису й основу дослідження ядра мови — представлено спільним реєстром орфографічних словників різного часу

створення (Орф-75, Орф-94, Орф-9). Нові словники репрезентують лексичну групу, сформовану активними глобалізаційними процесами оновлення лексичного складу мови і демонструють високу здатність мовної системи до адаптування запозичень та появи гібридних утворень. Основою вивчення динамічних змін у мові є матеріали давніх словників (БН, Ж, Гр, Я).

Матеріали давніх словників, що увійшли до «Українського лексикону», дають змогу відтворити пасивний фонд мови. Системне дослідження її народно-розмовного фонду набуває нині особливої актуальності. Як засвідчують матеріали Словника-індексу, переважна більшість розмовних слів представлена давніми словниками. Серед них чимало назв на позначення занять людей: *грибарь* — збирач грибів, *гусій* — пастух гусей. З давніх словників дізнаємося про мотиваційну основу багатьох слів — питомих і запозичених. На позначення отруйного гриба зафіксовано назву *гадар*. У словнику Д. Яворницького знаходимо також народні назви явищ природи, побутових реалій, страв та хвороб: *бездожжа* — це засушлива погода, *безодня* — трясовина, *безпашия* — час, коли не орють землю, *жень* — жниво, *березовиця* — напій з березового соку та цукру, *гнилець* — цинга, *гноєкровья* — зараження крові. Чимало тут і абстрактних назв із різних сфер суспільного життя: *гнучкість*, *гольтіпацтво*, *гречкосійство*, *густитство*, *книгозбірня* і *книгохранка* — бібліотека та ін. Серед забутих слів багато українських відповідників до іншомовних слів: *амвон* — *казальниця*, *астроном* — *небесник*, *атом* — *неділиця*, *газон* — *муравник*, *демократія* — *людовлада*, *еполети* — *наплеча*, *етнографія* — *народовіданє*, *народопись*, *інструкція* — *настав*, *колібри* — *медосисок*, *комунія* — *причастя*, *конгруентний* — *пристойний*, *конкуренція* — *набивок*, *консонант* — *приголосівка*, *космологічний* — *світознавчий*, *космологія* — *світознавство*, *меню* — *стравоспис*, *республіканець* — *народоправець*, *манжети* — *нараквиці*, *номенклатура* — *назовня*, *процент* — *відсоток*, *фільм* [німий] — *німовик*, *циркуль* — *колорис*, *шори* — *наочники*. Розлогі синонімічні ряди Словника-індексу детально відтворюють динаміку розвитку українського лексикону й української лексикографічної думки: *обжаловник* — *оскаржувач*, *налигач* — *воловід*, *напильник* — *дерець*, *направня* — *майстерня*, *чутня* — *сторожа*, *клеветня* — *дзвіниця*, *небодряп* — *небосяг* — *хмарочос*, *небосклін* — *небозвід* — *небосхил*. Антропоцентричну зорієнтованість української лексикографії виявляємо у фонді давньої лексики на позначення людини, де засвідчено багато традиційних емоційно-оцінних слів. У словнику Д. Яворницького велику незграбну жінку найменовано *гилякою* і *гепою*, а розпусна жінка має назву *гейда*. *Гаваза* — це неохайна людина, *гидот* — мерзотник, *гамаза* — набридливий чоловік, *гайтар* — волоцюга, *колос* — худорлява людина, *ключка* — стара баба. Велику кількість подібних слів зустрічаємо у словнику П. Білецького-Носенка, пор.: *кивайло*, *кліпко*, *книшохап*, *кивуха*, *курохват*, *головогриза*. Такі назви нерідко представлені широкими дериваційними рядами, наприклад: *лежень* (*лежинь*, *лежінь*), *лежебок*, *лежебока*, *лежнюга*, *лежнюха*, *лежняка*, *лежун*, *лежух*.

Неабияку етнокультурну цінність становлять стійкі словосполучення, що оживають на сторінках «Українського лексикону», наприклад, *кінь на двадцять підкрилків* (Я).

Подаючи лексику української загальнонаціональної мови на досить значному хронологічному зрізі, зокрема велику кількість лексичного матеріалу, яка лишилася поза межами сучасної української літературної мови, Словник-індекс у своїх правописних засадах і в поданні варіантів слів зорієнтований в основному на чинний український правопис та останні нормативні словники літературної мови. Слова у ньому подано літерами сучасного українського алфавіту. Одиниці, при яких у словниках-джерелах відсутній знак наголосу, подано саме в такій формі як варіанти. Ремарки при словах подано українською мовою, хоч у словниках-джерелах вони можуть бути представлені й іншими мовами. Якщо ж оригінальні написання слів не мають нормативних лексикографічних відповідників, у такому разі їх подано так, як засвідчено в джерелі (напр.: **австерія** зам. **австерія**, **абассандо** зам. **абасандо** тощо).

Словник-індекс містить основні параметри системних відношень слів та їхніх значень (частиномовні, синонімічні, варіативні, дериваційні тощо).

Слова у Словнику-індексі розташовано в алфавітному порядку і подано напівжирним шрифтом малими літерами. Великими літерами позначено тільки власні назви та деякі абрєвіатури (напр., **Масниця**, **Меланки**, **СНД** і т. ін.).

Власне **словникова стаття** складається: у лівій частині — зі слова (його еквівалента), позначеного наголосом, з граматичною характеристикою, у необхідних випадках — із семантичними поясненнями та стилістичною характеристикою (за варіативності слова такі характеристики можуть бути і в правій частині); у правій частині — з переліку словників, у яких зафіксоване це слово: **ла́до** *ім. ч., ж., с.* (трад.-нар. назва чоловіка, дружини, дитини) СУМ (*нар.-поет.*) Орф-75 (*ч.*) Орф-94 (*ч. і с.*) Орф-9 (*тс*) ОЕ (*ч.*) Ж (*ч. і с.*) Гр (*ч. і ж.*) УАС (*с.*) УРС (*ч. і с.*), де *тс* — те саме.

Слова в Словнику-індексі не витлумачені, за винятком тих випадків, коли таке тлумачення необхідне. Стислими семантичними поясненнями в дужках супроводжені лише ті слова, що потребують пояснення, тобто якщо поруч або поблизу розташовані слова: 1) однакові за написанням, але з різним наголосом (омографи): **ма́ца** *ім. ж.* (у друкарстві) Орф-75 УРС ССІС і **маца́** *ім. ж.* (обрядовий хліб) СУМ Орф ОЕ Гр Гол УАС УРС ССІС; 2) слова мають різні значення й одне з них зафіксоване у формі однини, а друге — у формі множини: **кура́нт** *ім. ч.* (товкачик) Орф УРС СІС ССІС і **кура́нта** *ім. ж.* (танець) Орф СІС і **кура́нти** *ім. мн.* (годинник) СУМ Орф УАС УРС СІС ССІС УРЕ УРЕС; 3) якщо загальний іменник може сприйматися як власна назва: **манче́стер** *ім. ч.* (тканина) СУМ (*заст.*) Орф УАС УРС та при потребі в деяких інших випадках, наприклад: неоднакові за значенням, але близькі за звучанням слова різного роду: **міма́нс** *ім. ч.* (мімічний ансамбль) і **міма́нса** *ім. ж.* (одна із систем індійської

філософії); близькі за звучанням слова, які різняться лише однією літерою: **лагун** *ім. ч.* (ємність) і **лагун** *ім. ч.* (стовбур дерева); близькі за звучанням назви у формі множини з різних сфер ужитку: **мікроспориди** *ім. мн.* (алергічні висипи при мікроспорії) і **мікроспоридії** *ім. мн.* (тип безхребетних тварин); за різного наголошування в тлумачних і орфографічних джерелах, коли в останніх важко стверджувати, що це те саме слово: **кремена** *ім. ж.* (бот.: білокопитник) і (варіант) **кремена**; при назвах, що пишуться з великої і малої літери: **кобзар** (музикант) і **Кобзар** (про Т.Г. Шевченка); при діалектному слові, особливо якщо воно у словниковій статті фіксується як в однині, так і в множині: **крéплики** *ім. мн.* (пиріжки) і (діал.) **крéплик**; різні за значенням слова з подвоєнням приголосних: **каре́та** *ім. ж.* (повіз) і **каре́тта** *ім. ж.* (черепаха); близькі за звучанням спільнокореневі слова: **козаче́нко** *ім. ч.* (син козака) і **коза́че́нко** (*пестл. до коза́к*) і т. ін.

Якщо окремі значення полісемічного слова мають різну фонетичну або граматичну форму, наприклад, належать до різних лексико-граматичних розрядів, це також відображено в словнику: **мамóна** *ім. 1. ч.* (бог наживи) СУМ Орф; 2. *ж.* (жадібність) СУМ; **куса́ка** *ім. 1. ж. і ч.* (людина) Ж Гр УАС (*при кус; ж.*) УРС (*розм.*); 2. *ж.* (горілка) Гр.

Оскільки те саме слово може відтворюватися по-різному, залежно від типу словника і тих граматичних уявлень, що існували на час його укладання — або у формі однини, або у формі множини, для Словника-індексу напрацьовано певні принципи подання слів з урахуванням особливостей представлення такої лексики у відповідних словниках.

Іменники подано звичайно у формі однини. Якщо в словниках-джерелах реєстровою зафіксована форма множини, це відзначено в дужках ремарками *мн.* (якщо форма однини взагалі відсутня) або *у мн.* (якщо форма однини наявна при заголовній формі множини: **боротьбіст** *ім. ч.* СУМ (*у мн.*) Орф-94 Орф-9 ОЕ УРС УРЕ (*мн.*) УРЕС (*тс*); **крило́** *ім. с.* СУМ Орф ОЕ Ж Гр Гол (*у мн.*) УНС УАС УРС УРЕ (*мн.*) УРЕС (*тс*).

Якщо у формі множини наведено одне (кілька) зі значень полісемічного слова, цю форму подано в окремому значенні зі стислою семантичною або стилістичною ремаркою: **ка́чка**¹ *ім. ж.* (птаха) 1. СУМ Орф ОЕ БН Ж Гр Гол УНС УАС (*при кача́тина*) УРС УРЕ~ УРЕС~; 2. [*мн.*] качкі (зоол.: підрозділ) УРЕ УРЕС; **ка́чка**² *ім. ж.* (хитавиця) СУМ (*розм.*) УРС; **ка́чка**³ *ім. ж.* (копил) Гр Я.

Крім власне множинних іменників, у формі множини звичайно подано назви народів, племен, жителів певної місцевості і т. ін. (**украї́нці**, **бойки**, **поліщуки**, **одесити** і под., але емоційно марковані назви подаються звичайно в однині: **австрі́йчук**, **німчай**, **німчура**, **німчак**, **німчик**, **німчин**, **ляшуга**), підрозділів зоологічної систематики (**гризуни**, **комахи**, **міксоміцети**, **молюски** і под.), груп хімічних елементів (**галогени** і под.), груп інших хімічних речовин та лікарських препаратів (**гербіциди** і под., **антибіотики**, **вітаміни**, **моноцукри** і под.), страв, що готуються з набору однорідних предметів (**млинці**, **зрази** і под.), парних предметів (**вуса**, **бивні**, **чоботи**, **ге-**

три і под.) та ряд інших іменників, що вживаються переважно у множині (**антресолі, апартamenti, бики**² «опори моста і т. ін.», **поручні, бони** і под.). Форми однини таких іменників у Словнику-індексі наведено в додатковій позиції: **молю́ски** *ім. мн.* СУМ Орф ОЕ Гол (*при* молю́ска) УАС СІС ССІС УРЕ УРЕС, молю́ск *ч.* СУМ Орф ОЕ УРС, молю́ска *ж.* Гол.

Прикметники подано звичайно у формі чоловічого роду однини: **літ-ній** *прикм.* СУМ Орф-9. Якщо в словниках-джерелах у заголовній або іншій позиції прикметники виступають у формі інших родів та у формі множини, це зафіксовано в Словнику-індексі: **кі́тна** *прикм. ж.* СУМ Орф-75 Орф-94 ОЕ УРС, кітна́ Ж (*при* кітній) Гр (*тс*) УАС, кітній *ч.* Ж Гр.

Основною для дієслова є форма інфінітива. Кожна зі співвідносних форм доконаного і недоконаного виду дієслова є самостійним словом і її поміщено на своєму алфавітному місці: **наклі́кати** *дієсл. док.* СУМ (*при* накліка́ти) Орф ОЕ Ж Гр (*тс*) УНС УАС (*тс*) УРС (*тс*); **накліка́ти** *дієсл. недок.* СУМ Орф ОЕ Гр УНС (*при* наклікати) УАС УРС.

У додатковій позиції дієслівних статей можуть наводитися форми наказового способу в значенні вигуку: **ляга́ти** *дієсл. недок.* СУМ Орф ОЕ БН Ж Гр УНС УАС УРС; *нак.* ляга́й (військового наказ) СУМ.

При слові індекси словників-джерел подано звичайно в порядку від філологічних до енциклопедичних словників. СУМ (як найповніший і найдокладніший на сьогодні академічний словник української мови), Орф. (у разі розбіжності даних або наявності інших слів у його різних виданнях — відповідно: Орф-75, Орф-94, Орф-9, ОЕ. Якщо нормативнішим для певного слова є його подання в Орф, а не в СУМ, порядок цих словників змінено), а потім у такому порядку: БН, Ж, Гр, Я, Гол, УНС, УАС, УРС СІС, ССІС, НСЗ, УРЕ, УРЕС.

При реєстрових одиницях Словника-індексу подано вказівку на належність до певної частини мови згідно з традиційною десятичленною класифікацією частин мови (*ім., прикм., числ., займ., дієсл., присл., прийм., спол., част., виг.*). **Граматичну належність** слова визначено за поданими в словнику при слові граматичними позначками і на підставі даних, зафіксованих у вступних статтях до словників. Її подано в дужках: квадратних (за відсутності такої характеристики в словниках-джерелах або якщо її подання не відповідає граматичній концепції Словника-індексу), круглих (якщо в тому чи тому зі словників-джерел граматична характеристика розходиться з поданою у Словнику-індексі): **інстант** [*прикм. незм., ім. ч.*] ССІС; **куру́ць** *ім. ч. і ж.* СУМ [Орф ОЕ] Ж (*ч.*) Гр (*тс*) [Гол] УНС (*тс*) УАС (*при* ку́рений; *ч.*) УРС.

У Словнику-індексі виділено **омоніми**. Порядок їх подання усталений: серед повних лексичних омонімів на першому місці стоїть більш уживане слово; серед лексико-граматичних омонімів (слів, що належать до різних частин мови) на першому місці подано повнозначну частину мови; серед службових частин мови на останньому місці звичайно частка. За явної розбіжності у вживанні слів порядок розташування омонімів визначається їх уживаністю. Омоніми пронумеровано надрядковими

арабськими цифрами. Кількість омонімів, представлених у кожному зі словників-джерел, позначено також цифрою праворуч над індексом словника у зведеному рядку омонімії, де реєстрове слово подано напівжирним курсивом.

Значення омонімів стисло розкрито. Словники-джерела зазначено при кожному з омонімів. Курсивом подано індекси словників-джерел, значення слів яких невідоме: **імбѳст**¹ *ім. ч.* (камінь у підпорі) *Орф-94 Орф-9* СІС ССІС УРЕС; *імпост Орф-75* УРЕ.

Якщо у словнику-джерелі слово зафіксоване без зазначення омонімії або полісемії і його неможливо визначити за іншими ознаками, у такому разі індекс цього джерела подано тільки біля першого омоніма курсивом: **мотѳрний**¹ *прикм.* (до мотѳр) СУМ *Орф ОЕ Гол* СІС ССІС УАС УРС УРЕ₂~ УРЕС~; **мотѳрний**² *прикм.* (проворний, спритний) СУМ БН Ж Гр УНС УАС (*при* мотѳр) УРС; **мотѳрний**³ *прикм.* (руховий — про психофізіол. процеси) СУМ УАС СІС ССІС УРС.

Індекси словників-джерел, у яких омонімічні слова не мають спеціальної позначки омонімів, але подані в окремих статтях (напр., Орф-75, БН), оформлено за загальними правилами омонімії: **лѳска** СУМ² Орф² ОЕ² БН² Ж Гр Гол УНС УАС УРС²; **лѳска**¹ *ім. ж.* (пещення) СУМ Орф ОЕ БН Ж Гр Гол УНС (*при* лѳсий) УАС УРС; **лѳска**² *ім. ж.* (тварина) СУМ Орф ОЕ БН (*при* лѳсица) Гр УАС УРС УРЕ УРЕС.

Слова, які мають однакове оформлення, але різні значення в різних словниках, у Словнику-індексі представлено як омоніми, але без зведеного рядка: **мѳрля**¹ *ім. ж.* (тканина) СУМ *Орф ОЕ Гол* УРС УРЕ УРЕС; **мѳрля**² *ім. ж.* (чапля) УАС.

Оскільки значення омонімів у Словнику мають допоміжний (розрізнявальний) характер, їх наведено максимально стисло. Тлумачення омонімів узято з тих словників, у яких його викладено найстисліше і найінформативніше. Якщо омоніми самі по собі є багатозначними словами, у Словнику-індексі відображено одне (основне) з усіх наявних у словнику-джерелі або те, що зафіксоване в усіх словниках: **кабалѳ**¹ *ім. ж.* (цілковита залежність) СУМ *Орф ОЕ Ж Гол* УНС УАС УРС СІС ССІС УРЕ УРЕС; **кабалѳ**² *ім. ж.* (містично-релігійне вчення) УРС СІС ССІС УРЕ.

Вихід у світ тритомного видання «Український лексикон кінця XVIII — початку XXI ст.: словник-індекс» відкриває перед мовознавцями також широкі можливості для досліджень у сфері актуального напрямку сучасного мовознавства — системного вивчення **варіантів**. Широкі варіативні ряди Словника-індексу зі застарілою лексикою утворюють своєрідну єдиальну ланку між синхронією і діакронією. Пор., напр., низку варіантів на позначення понять **картопля** (*картофій, картофля, картох, картоха, картохля, картошка*), **корзина** (*козуб, козубень, козубня, козубка, козубенька*), **ледар** (*лежебок, лежень, лежнюга*) та ін.

У Словнику-індексі варіанти слова подано як у межах однієї статті, так і окремо. У межах однієї статті наведено: акцентуаційні варіанти (як одне слово з подвійним наголошуванням або як два окремі залежно від

подання їх у словнику-джерелі, обраному для даного слова як основний: **за́болонний, ма́бу́ть**); фонетичні варіанти (тільки із вказівкою на протяжність звука: **ме виг. ... ме-е**); орфографічні варіанти, які мають відмінності в написанні, не зумовлені відмінностями у вимові (з написаннями із великої і малої літер або великими і малими літерами, з дефісом і окремо, з подвоєнням і не подвоєнням літер: **іванофранківець і івано-франківець; ін-фо́ліо і ін фо́ліо; інте́рмецо і інте́рмеццо**); комбіновані (орфографічно-акцентуаційні, орфографічно-морфологічні) варіанти: **ку-кú і кúку і кúкú і ку́ку**; орфоепічні варіанти: **мигла і ми́гла**; фонетико-орфографічні варіанти (пов'язані переважно з наявністю різних редакцій українського правопису): **братик — браті́к, нацист — наці́ст**; морфологічні варіанти: **корисність і корисни́сть, контрастний і контра́сний**; варіанти іменників з тією самою вихідною формою, але які належать до різних родів і чисел (**собака ім. ч. і рідше ж.**, **коняка ім. ч. і ж.**, **кенгуру ім. невідм., ч. і ж.**); з відмінюванням за парадигмами різних родів (**фальш ім. ж. і ч.**); комбіновані (морфолого-акцентуаційні) варіанти (**ку́жіль ім. ч. і ку́жіль ж.**).

Засвідчене у Словнику-індексі виразне функціонування варіативності виявляється як варіативність власне мовних одиниць і як варіативність правописних кодексів. За матеріалами Словника-індексу простежуємо динамічні процеси українського лексикону: розширення/скорочення варіативних рядів слів, конкурування дублетів (фонетико-граматичних чи акцентуаційних), усунення надлишкових варіативних форм. Чимало таких лексичних одиниць засвідчують історію становлення від первісної фіксації фонетичної, графічної і граматичної форми до повноправної словникової одиниці в сучасній українській мові. За матеріалами Словника-індексу простежуємо процеси асимілювання запозичених слів та їхніх похідних в українській мові, наприклад: **конвѐер ім. ч.** Орф-94 Орф-9 ОЕ ССІС, **конвѐйер** Орф-75 УРС СІС УРЕ УРЕС, **конва́йер** Гол, **конва́йѐр** УАС; **конвѐєрний** *прикм.* Орф-94 Орф-9 ОЕ, **конвѐєрний** СУМ Орф-75 УРС УРЕ~, **конва́йѐрний** УАС (*при конва́йѐр*).

Натепер орфографія більшості давніх запозичень кодифікована (закріплена новітніми словниками). Проте первісне варіювання деяких таких слів, зафіксоване давнішими лексикографічними джерелами і об'єднане в «Українському лексиконі» вертикально упорядкованими варіантами, становить неабиякий інтерес для порівняння орфографічної історії уже засвоєних слів і нових запозичень з остаточно не унормованою орфографією. Тут слід назвати передусім характерне для XIX — XX ст. варіювання невідкладного суворим правилам у сфері запозичень подвоєння приголосних (*гутентоти — гуттеннотти, опера-буф — опера-буфф*). Серед фонематичних варіантів представлені вокалічні (різняються голосними звуками): **е — і** (*кавалер — кавалі́р, канефас — кани́фас — канифас, канупер — канупі́р*), **о — а** (*фарватер — форватер*), **о — е** (*ріелтер — ріелтор, конвертор — конвертер, католик — кателик*), **и — е** (*компостир — компостер, коригувальний — корегувальний*), **и — е — у** (*мундир — мундер — мундур*), **и — і** (*конвісар — конвиссарь, касир — касі́р — кассир, маркітант —*

маркитант, капітал — капитал, келих — келіх, кизил — кизіль, ліхтар — лихтар), **а — е** (нафта, нахта — нефта, нехта, конвайєр — конвейєр, ланч — ленч, омбудсман — обмудсмен, контраcигнант — контраcигнент, лаптоп — лептоп), **у — ю** (металургія — металюргія, луна-парк — люна-парк, люципер — люципер), **о — у** (капоейра — капуюейро), **е — є** (нієло — нієлло — нієло, інтерв'юєр — інтерв'юєр) та наявністю / відсутністю голосного звука (кегель — кегель, наблік рилейшн — наблік рилейшен), консонантні (різняються приголосними звуками): за дзвінкістю/глухістю: **с — з** (іхтіозавр — іхтіосавр, кнороз — кнорос, карусель — карузель, казино — казино, мусульманин — мусульманин), **т — ф** (алгоритм — алгорифм, естетика — есфетика, апофеоз — апотеоза, левітан — левіафан), за місцем чи способом утворення: **с — ш** (сусі — суші, ішемія — ісхемія, крешендо — крещендо — кресчендо), **н — м** (ахімса — ахімса), **ф — с** (реберфінг — реберсинг), **ф — х** (кофе — кофа — коффа — кохва), **г — х** (хакер — гакер, кіготь — кіхоть), **к — х** (корогва — хоругва, говядина — кавядина), наявністю / відсутністю приголосного звука: найчастіше всередині слова (андеграунд — андерграунд, дерматин — дермантин, бейдж — бедж, конквістадор — конквістадор), рідше на початку слова (унісекс — юнісекс) або в кінці (трансфер — трансферт, маркитан — маркитант, орангутан — орангутан), з наявністю / відсутністю в англіцизмах граматичного форманта **-с**, що передає множину в мові-джерелі й не впливає на значення слова в українській мові (ф'ючер — ф'ючерз, снєк — снєкс) та вокально-консонантні варіанти, які розрізняються: окремими голосними і наявністю / відсутністю приголосної фонемі (супервайзер — супервізор, кітч — кіч), наявністю / відсутністю поєднання голосної і приголосної фонем (бейдж — бейджик, інвестор — інвеститор), взаємозамінним чергуванням голосної / приголосної диференційної фонемі (уїкенд — вікенд, вигук вау — уау, бієнале — б'єнале, аутентичний — автентичний).

Акцентними варіантами з різних лексикографічних джерел у Словнику-індексі відтворено динамічний стан сучасної української системи, наприклад: *імпорт* (СУМ Орф ОЕ УРС СІС ССІС УРЕ УРЕС) — *імпорт* (УАС) — *імпорт* (Гол, УНС) з низкою варіативних похідних: *імпортєр* (СУМ Орф ОЕ Гол УНС УАС УРС ССІС) — *імпортєр* (УАС) — *імпортний* (СУМ Орф ОЕ УРС ССІС) — *імпортний* (УАС) — *імпортний* (Гол) — *імпортіваний* (СУМ Орф ОЕ Гол УНС УАС) — *імпортівий* (Гол УНС УАС) — *імпортувальний* (Орф-9) — *імпортування* (СУМ Орф ОЕ УРС) — *імпортувати* (СУМ Орф ОЕ Гол УНС УАС УРС ССІС) — *імпортуватися* (СУМ Орф-9).

Новітні словники фіксують акцентні варіанти слів *маркетинг* — *маркєтинг* — *маркєтинг*, відповідно і похідні *маркетинговий* — *маркєтинговий* — *маркєтинговий*, *скібоб* — *скібоб*, *хайвей* — *хайвєй* — *хайвєй*. Чимало слів — давніх запозичень втратили акцентну варіантність і новітніми словниками зафіксовані з одним наголосом: *афазія*, *графіті*, *рефері*. Пор., наприклад, йогурт (НСЗ) — йогурт (Орф-9) — йогурт (Орф-94 ОЕ) — йогурт (УНС) — йогурт (СІС).

Властива багатьом запозиченням акцентна варіативність, що виявляється на початкових етапах засвоєння побічним наголосом у словах,

відповідники яких у мові-джерелі є композитами, тобто мають два корені (*інтерфейс*, *білборд*, *бестселер*, *бігборд*, *бігмак* тощо), з часом може втрачатися і кодифікуватися словниками з одним наголосом: *інтерфейс*, *бестселер*, *бігборд* (НСЗ).

Брак точних звуко-звукових і звуко-літерних відповідників досі залишається однією з головних причин варіативності іншомовних слів. Сучасне орфографічне варіювання іншомовних слів в українському лексиконі слід пов'язувати з правописними правилами, що уможливають факультативне написання, нечіткістю формулювань деяких з чинних правил або відсутністю правил правопису певних лексичних груп.

У Словнику на своєму алфавітному місці, крім власне словникових статей, за допомогою слів *див.* і *при* подано **відсилення**: неосновних варіантів слова до основних; граматичних форм слова, наведених у додатковій позиції, до його вихідної форми; одного з похідних значень слова до реєстрового значення, якщо похідне стало належати до іншого лексико-граматичного розряду і формою відрізняється від вихідного.

У разі алфавітного розташування відсильної й основної одиниць безпосередньо поряд відсилення не зроблено, за винятком омонімії: **метелик** *ім. ч.* 1. (комаха) СУМ Орф ОЕ Ж Гр Гол УНС УАС УРС УРЕ~ УРЕС~, 2. *мн.* метелики (ентом.: ряд) СУМ (*при* метелик *і* *окр.*) [Гол (*при* метелик)] УРС УРЕ УРЕС (*тс*); **метелики**¹ *див.* **метелик**; **метелики**² *ім. мн.* (рослина) Гр (*при* метелик). Ті ССС, до яких зроблено відсилення, подано на своєму алфавітному місці: **без відома** [*присл.*] СУМ (*при* відома) Орф Гр (*при* відом) Гол (*при* відом *і* *окр.*).

У Словнику-індексі використано розгалужену систему **умовних позначень** для граматичної та ін. характеристик слів.

Маркерами *при* і *при і окр.* у структурі Словника-індексу позначено компоненти словотвірних рядів як вказівка на дериваційні властивості слів: **кращий** *прикм. вищ. ст.* СУМ (*при* гарний *і* *окр.*) Орф Гр Гол.

У квадратних дужках [...] подано: а) граматичну характеристику реєстрової одиниці, відсутню взагалі або здебільшого в словникових джерелах, але необхідну з огляду на концепцію Словника-індексу: **гулі**² [*у знач. дієсл. незм.*] (гуляти) СУМ (*незм.*) Гр (*дієсл.*); б) індекс словника-джерела за відсутності в ньому граматичної характеристики реєстрової одиниці, яку можна припустити на основі даних інших словників: **ГЕС** *ім. невідм., ж.* СУМ [УРЕ].

У круглих дужках (...) після одного (декількох) зі словникових джерел подано наявну в ньому іншу граматичну характеристику порівняно з тією, що подана після реєстрової одиниці: **депó** *ім. невідм., с.* СУМ Орф Гол (*відм.*).

~ (тильда) *при* індексі словника означає, що слово у словнику подане в словосполученні: **мегаліт** *ім. ч.* СУМ Орф ОЕ УАС УРС СІС ССІС УРЕ~ УРЕС~.

Створення Словника-індексу важливе не тільки для лексикографії, а й у цілому для мовознавчої науки. Порівняння найбільш повно зібраної

лексики у Словнику-індексі не тільки засвідчує різнобій між словниками щодо написання, наголошування і граматичної кваліфікації слова, а й відкриває широкі можливості для дослідження у сфері акцентології, морфології й уможливорює впорядкування багатьох лексичних фактів. Словник-індекс необхідний тим, хто постійно працює зі словом: фахівцям-лексикологам і лексикографам, викладачам української мови в школі й виші, студентам, аспірантам, працівникам видавництва, перекладачам, журналістам та іншим зацікавленим особам, оскільки легко може замінити собою будь-який зі словників, що входять до його складу, коли йдеться про фіксацію слова в словниках, варіативність, омонімію, граматичну кваліфікацію. Як довідник щодо правильності написання слів та їх наголошування Словник-індекс не тільки може замінити орфографічний словник, а й мати перевагу, оскільки ґрунтується на значно ширшому лексичному матеріалі. Реєстр лексичних одиниць Словника-індексу як інформаційна база може слугувати для виявлення не охоплених словниками-джерелами номінативних засобів української мови, бути надійною основою для формування реєстрів і в цілому корпусів нових українських словників. Аналіз на підставі такої бази даних, що формувалася упродовж понад двох століть, важливий для розв'язання багатьох теоретичних і практичних проблем формування нового корпусу української мови XXI ст. Цей збірослов буде надійним підґрунтям для створення нових лексикографічних праць і здійснення багатьох наукових досліджень.

Як глибинне джерело знань про нашу мову і духовність Словник-індекс для залюбленого в українську мову читача стане невичерпним джерелом знань про світ і нашу культуру. До нього щодня звертатимуться ті, хто хоче відчути глибинну енергію рідного слова і закарбовану в слові силу народного духу. Адже кожне із джерел, охоплених Словником-індексом, відображає певний етап у розвитку мови, а всі разом вони створюють життєдайну і життєствердну картину національної самобутності народу, його творчих поривань і високих злетів.

Багатство української мови, опрацьоване видатними словникарями кількох епох і об'єднане в реєстрі академічного Словника-індексу, задовольнить шанувальників рідного слова і культурних надбань народу. Водночас він становить базу наступної лексикографічної роботи. Як відкрита лексикографічна система Словник-індекс структурно уможливорює наступне розширення лексичного реєстру не тільки новими індексами словників, а й авторськими новотворами. Ґрунтовний реєстр лексичного багатства мови, зібраний у Словнику-індексі, є тією основою, на якій його автори здійснюють дослідження авторських лексиконів письменників ХХ — ХХІ ст., виявляючи особливості їхнього індивідуального словотворення та художньо-образного відтворення дійсності. Нова інтегральна лексикографічна система, поєднавши реєстр лексичного складу мови XVIII — поч. ХХІ ст. з текстово-ілюстративним фондом, уможливить для кожного письменника мати в ній власний індекс.

Таким чином, підсумовуючи результати багатовікової творчості народу, Словник-індекс започатковує наступні дослідження розвитку мовної системи як складного динамічного утворення, що формує знання й передає їх наступним поколінням.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- БН — Білецький-Носенко П.П. Словник української мови. Київ, 1966.
Гол — Голоскевич Г. Правописний словник. Київ, 1930.
Гр — Словарь української мови: в 4 т. Упорядував з додатком власного матеріалу Б.Д. Грінченко. Київ, 1907 — 1909.
Ж — Желеховский Е., Недільский С. Малорусско-німецкий словарь: в 2 т. Львів, 1886.
НСЗ — Туровська Л.В., Василькова Л.М. Нові слова та значення. Київ, 2008.
ОЕ — Пешак М.М., Русанівський В.М., Сологуб Н.М., Чумак В.В., Ярун Г.М. Орфоепічний словник української мови: в 2 т. Київ, 2001.
Орф-75 — Головащук С.І., Зайцева Т.В., Назарова І.С., Пешак М.М., Русанівський В.М. Орфографічний словник української мови. Київ, 1975.
Орф-94 — Головащук С.І., Пешак М.М., Русанівський В.М., Тараненко О.О. Орфографічний словник української мови. Київ, 1994.
Орф-2009 — Чумак В.В., Шевченко І.В., Шевченко Л.Л., Ярун Г.М. Український орфографічний словник. Київ, 2009.
СІС — Словник іншомовних слів. За ред. О.С. Мельничука. Київ, 1986.
ССІС — Сучасний словник іншомовних слів. Уклад. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. Київ, 2006.
СУМ — Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970 — 1980.
УАС — Андрусишин К., Кретт Я. Українсько-англійський словник. Саскатун (Канада), 1990.
УНС — Кузеля З., Рудницький Я. Українсько-німецький словник. Лейпциг, 1943.
УРЕ — Українська радянська енциклопедія: в 12 т. Київ, 1977 — 1985.
УРЕС — Український радянський енциклопедичний словник: у 3 т. Київ, 1986 — 1987.
УРС — Українсько-російський словник: у 6 т. Київ, 1953 — 1963.
Я — Яворницький Д.І. Словник української мови. Катеринослав, 1920. Т. I (А — К).

LEGEND

- БН (BN) — Biletsky-Nosenko, P. (1966). Dictionary of the Ukrainian Language. Kyiv (in Ukr.).
Гол (Hol) — Holoskevych, H. (1930). Spelling Dictionary. Kyiv (in Ukr.).
Гр (Hr) — Hrinchenko, B. (ed.). (1907 — 1909). Ukrainian Language Dictionary: in 4 vol. Kyiv (in Ukr.).
Ж (Zh) — Zhelekhovsky, Y., Nedilsky, S. (eds.). (1886). Malorus-German Dictionary: in 2 vol. Lviv (in Ukr.).
НСЗ (NWM) — Turavska, L., Vasylkova, L. (eds.). (2008). New Words and Meanings. Kyiv (in Ukr.).
ОЕ (OE) — Peschak, M., Rusanivsky, V., Solohub, N., Chumak, V., Yarus, H. (eds.). (2001). Orthoepic Dictionary of the Ukrainian Language: in 2 vol. Kyiv (in Ukr.).
Орф-75 (Spe-75) — Holovaschuk, S., Zaytseva, T., Nazarova, I., Peschak, M., Rusanivsky, V. (eds.). (1975). Spelling Dictionary of the Ukrainian Language. Kyiv (in Ukr.).
Орф-94 (Spe-94) — Holovaschuk, S., Peschak, M., Rusanivsky, V., Taranenko, O. (eds.). (1994). Spelling Dictionary of the Ukrainian Language. Kyiv (in Ukr.).
Орф-2009 (Spe-2009) — Chumak, V., Shevchenko, I., Shevchenko, L., Yarus, H. (eds.). (2009). Ukrainian Spelling Dictionary. Kyiv (in Ukr.).

- CIC (DFW) — Melnychuk, O. (ed.). (1986). Dictionary of Foreign Words. Kyiv (in Ukr.).
CCIC (MDFW) — Skopnenko, O., Tsymbaluk, T. (eds.). (2006). Modern Dictionary of Foreign Words. Kyiv (in Ukr.).
СУМ (DUL) — Dictionary of the Ukrainian Language: in 11 vol. (1970 — 1980). Kyiv (in Ukr.).
УАЕ (UED) — Andrusyshyn, K., Krett, Y. (eds.). (1990). Ukrainian English Dictionary. Canada: Saskatoon.
УНГ (UGD) — Kuzelya, Z., Rudnytsky, Y. (eds.). (1943). Ukrainian German Dictionary. Leipzig.
УСЕ (USE) — Ukrainian Soviet Encyclopedia: in 12 vol. (1977 — 1985). Kyiv (in Ukr.).
УСД (USED) — Ukrainian Soviet Encyclopedic Dictionary: in 3 vol. (1986 — 1987). Kyiv (in Ukr.).
УРС (URD) — Ukrainian Russian Dictionary: in 6 vol. (1953 — 1963). Kyiv (in Ukr.).
Я (Ya) — Yavornytsky, D. (1920). Ukrainian Language Dictionary. Vol. I (A — K). Katerynoslav (in Ukr.).

Статтю отримано 16.04.2018

Zinaida Kozyreva

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE UKRAINIAN LEXICON OF THE END OF 18th — THE BEGINNING OF 21st CENTURY — NEW TYPE DICTIONARY

The article analyses “The Ukrainian Lexicon of the end of 18th — the beginning of 21st century: Index Dictionary” as a multiple sourced and multiple function integrated system which covers the whole lexical and phraseological content basing on fundamental lexicographic sources (both philological and some encyclopedic ones) during the course of two past centuries. The index dictionary contains a list of words that are included in most authoritative and commonly used lexicographic sources, which names are given in abbreviations. The article outlines the features of formation of a dictionary entry, order of presentation and interpretation of homonyms; the question of submitting variants within one or separate vocabulary articles. The Index Dictionary as a normative reference source is based on the rules of modern Ukrainian spelling, although it reflects the vocabulary of the Ukrainian language over a long period of time, including a significant amount of Ukrainian vocabulary that is not part of the modern Ukrainian literary language. The basic parameters of system relations between words and their meanings are also outlined. The Index Dictionary is an open lexicographical system and a strong base for the development of the modern integrated lexicography.

Keywords: *The Index Dictionary, dictionary entry, registry item, homonymy, linguistic variation, integrated lexicography.*